

XVI. YÜZYILIN BAŞLARINDA TUTULAN TAHRİR DEFTERLERİNDE KIZILBAŞLARA DAİR NOTLARIN TARİH AÇISINDAN ÖNEMİ *

*Historical Importance of Notes Regarding Kızılbaşes in the Tax Record Books Kept in the
Early 16th Century*

**Die historische Bedeutung der Notizen über die Kızılbaş in den
Tahrir-Heften, die im frühen 16. Jahrhundert verfasst wurden**

M. Salih ERPOLAT **

Z

Kızılbaşlar ve Kızılbaşlık konusu XX. yüzyılın başlarından itibaren ilim âleminin dikkatini çeken ve üzerinde durulan konular arasındaki yerini almıştır. Gün geçtikçe konu ile ilgili çalışmalar sayı, çeşitlilik ve nitelik bakımından artmaktadır. Bu araştırmaların bazılarında kaynak olarak Osmanlı arşiv belgelerinin titizlikle kullanıldığı görülmektedir. Özellikle Osmanlı yönetiminin merkezi olan Divan-ı Hümayun'da tutulan Mühimme Defterlerindeki hükümler ve zaviyeler ile ilgili arşiv belgeleri birçok araştırmacının temel kaynağını oluşturmuştur.

Ö

Tahrir Defterleri, Osmanlı Devleti Dönemi'ne ait sosyal, ekonomik, malî, hukuki, demografik, askerî, toponomi (adbilim), dinî ve tasavvufî konular ile ilgili olarak başvurulan kaynakların başında yer almaktadır. Bu defterlerin hemen tamamı araştırmacılar tarafından incelenmiş ve birçoğu yüksek lisans ve doktora tezlerine konu olmuştur. Bazıları kitap hâline getirilerek yayımlanmıştır. Bu defterlerin verileri kullanılarak Osmanlı

* Bu makale, 218K187 numaralı Tübitak projesi kapsamında hazırlanmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Diyarbakır/Türkiye.
msaliherpolat@hotmail.com. ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0001-5000-7698>

Dönemi'ne dair birçok konu açıklığa kavuşturulmuştur. Ancak bunca kitap, tez, makale ve bildirilerin yayımlanmış olmasına rağmen gözden kaçan, dikkat edilmeyen hususların olduğu görülmektedir.

Bu makalede XVI. yüzyılın başlarında tutulan tahrir defterlerinde yer alan “*Kızılbaş*”, “*Kızılbaş fetretî*”, “*Kızılbaş kıranî*”, “*Kızılbaş zamanî*”, “*sürb*”, “*sürb-serân*” ve “*...mâl-ı sürb-serân*” terimlerinin geçtiği notların mahiyeti açıklığa kavuşturulacaktır. Bu terimlerle Osmanlı Devleti'nin Kızılbaşlara bakış açısını resmî belgelerle açıklama imkânı bulunacaktır.

“*Sürb-seran*” (Kızılbaşlar) ve “*...mâl-ı sürb-seran*” adı altında tahsil edilen verginin mahiyeti ayrıntılı olarak açıklanacaktır. “*...mâl-ı sürb-serân*” terimi, Kızılbaş-Türkmenlerin Anadolu'daki bazı yerleşim yerlerinden göç ettiklerini ispatlayan bir uygulamanın varlığını ortaya koymaktadır.

Osmanlı-Safevî mücadelesinin etkilerinin Osmanlı resmî yazışmalarına yansımalarının bazı somut örneklerini görmek mümkündür. Bunun yanında nüfus hareketleri üzerindeki etkileri ve bunun sonuçları ile günümüze yansımalarına projeksiyon tutulacaktır. Böylece günümüzdeki bazı ekonomik, kültürel, sosyal ve dinî meseleleri daha iyi anlamak için arşiv kayıtlarındaki bilgi ve notların önemini kamuoyuyla paylaşmak önemlidir.

Belirtilen bu terimlerin açıklanmasıyla Osmanlı-Safevî mücadelesinin Anadolu'daki Amid, Mardin, Arapkir, Ergani, Çermik, Siverek, Kığı, Çemişgezek, Harput, Teke, Çorum, Canik ve Musul gibi sancaklarda yaşayan Kızılbaş-Türkmen topluluğu üzerinde meydana getirdiği etkileri, belgeler ışığında görmek mümkün olacaktır.

Bu çalışmada konu ile ilgili olarak tespit ettiğimiz 22 kısa ve bazen de tek cümlelik not açıklanacaktır. Bu notlar sayesinde XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı Devlet yönetiminin Kızılbaşlara bakış açısını görmek ve onlara yönelik bazı uygulamaları anlamak mümkün olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kızılbaş, Sürh-serân, Tahrir Defterleri, Diyarbekir Vilayeti, Kızılbaş göçü.

ABSTRACT

Since the beginning of the 20th century, the subject of Kizilbashes (Red-Heads) and Kizilbashism has taken its place among the subjects that attract the attention of the scientific world and are discussed. Studies on the subject are increasing day by day in terms of number, variety and quality. In some of these studies, it is seen that Ottoman archive documents were used meticulously as a source. Especially, the archive documents about the provisions and lodges in the *Mühimme* Books kept in the *Divanhümayun*, which was the centre of the Ottoman administration, constituted the main source of many studies.

Tax (*tahrir*) record books are one of primary source of reference for social, economic, financial, legal, demographic, military, toponymy, religious and Sufism issues regarding to the Ottoman Empire Period. Researchers have analysed almost all of these record books and many of these records have been the subject of master's and doctoral dissertations. Some of them were published as books. The data from these records have clarified many issues regarding the Ottoman Period. However, despite the publication of so many books, theses, articles and papers, there are some issues that are overlooked and not paid attention to.

This paper will clarify the nature of the notes from the record books kept at the beginning of the 16th century, in which are mentioned the terms “*Kızılbaş*”, “*Kızılbaş fetret*”, “*Kızılbaş kıranı*”, “*Kızılbaş zamanı*”, “*surb*”, “*surb-serân*” and “*mâl-ı Sürb-serân*”. With these terms, it will be possible to explain the viewpoint of the Ottoman Empire towards the *Kızılbaş* with official documents.

The nature of the tax collected under the name “*Sürb-seran*” (Kizilbashes) and “... *mâl-ı Sürb-seran*” will be explained in details. The term “... *mâl-ı Sürb-serân*” reveals the existence of an enforcement which proves that the Kizilbash-Turkmens migrated from some of their settlements in Anatolia.

It is possible to see some concrete examples of the effects of the Ottoman-Safavid struggle on Ottoman official documents. In addition, the paper will give an insight into the effects on population movements and their results, and their reflections to the present. Thus, it is important to share with the public the importance of information and notes from archive records in order to better understand some of today's economic, cultural, social and religious issues.

With the explanation of these terms, it will be possible to see the effects of the Ottoman-Safavid struggle in Anatolia on the Kizilbash-Turkmen community living in

sanjaks, such as Amid, Mardin, Arapkir, Ergani, Çermik, Siverek, Kiğı, Çemişgezek, Harput, Teke, Çorum, Canik and Mosul, in the light of the documents.

This paper will analyse 22 short and some one-sentence notes that we identified on the subject. By means to these notes, it will be possible to see the viewpoint and to understand some of the enforcements of the Ottoman State administration towards the Kizilbashs at the beginning of the 16th century.

Keywords: Kizilbash, Sürh-serân, tax record books, Diyarbekir Province, Kizilbash migration.

ZUSAMMENFASSUNG

Das Thema Kızılbaş und Kızılbaştum hat seit den Anfängen des 20. Jahrhunderts unter den Themen Platz eingenommen, die die Aufmerksamkeit der Welt der Wissenschaft auf sich ziehen und diskutiert werden. Tag für Tag nehmen Arbeiten über das Thema in Bezug auf Anzahl, Vielfalt und Qualität zu. Es ist zu erkennen, dass in manchen dieser Forschungen osmanische Archivdokumente mit Sorgfalt benutzt worden sind. Besonders die Urteile in den Mühimme-Heften, die im *Dîvân-ı Hümâyûn*, dem Zentrum der osmanischen Regierung, festgehalten wurden, und die Archivdokumente in Bezug auf *Zawiyas* bildeten die Hauptquelle zahlreicher Forschungen.

Die Tahrir-Hefte zählen zu den primären Quellen in Bezug auf soziale, ökonomische, finanzielle, rechtliche, demographische, militärische, toponomastische, religiöse und sufistische Themen aus der Zeit des Osmanischen Reiches. Fast all diese Hefte wurden von Forschern untersucht und sehr viele wurden zum Thema von Master- und Doktorarbeiten. Manche von ihnen wurden in Buchform gebracht und veröffentlicht. Viele Themen in Bezug auf die osmanische Periode wurden durch Verwendung der Daten dieser Hefte aufgeklärt. Allerdings ist zu sehen, dass es, obwohl so viele Bücher, Thesen, Artikel und Erklärungen veröffentlicht wurden, Punkte gibt, die übersehen und nicht beachtet wurden.

In diesem Artikel wird die Bedeutung von Notizen in Tahrir-Heften des frühen 16. Jahrhunderts aufgeklärt werden, in denen die Begriffe "*Kızılbaş*", "*Kızılbaş fetreti*", "*Kızılbaş kerani*", "*Kızılbaş zımanı*", "*sürb*", "*sürb-serân*" und "*...mâl-ı sürb-serân*" vorkommen. Mit diesen Begriffen wird es möglich sein, die Sichtweise des Osmanischen Reiches auf die Kızılbaş mit offiziellen Dokumenten zu enthüllen.

Die Bedeutung der Steuern, die unter dem Namen "*sürb-serân*" (die Kızılbaş) und "*...mâl-ı sürb-serân*" erhoben wurden, wird ausführlich erklärt werden. Der Begriff "*...mâl-ı sürb-serân*" legt die Existenz einer Praktik offen, die beweist, dass die Kızılbaş-Turkmenen aus manchen ihrer Siedlungsgebiete in Anatolien auswanderten.

Es ist möglich, manche konkrete Beispiele dafür zu sehen, wie sich die Einflüsse der osmanisch-safawidischen Auseinandersetzungen auf offizielle osmanische Korrespondenzen ausgewirkt haben. Zudem werden ihre Auswirkungen auf Bevölkerungsbewegungen, ihre Resultate und ihre Reflexionen auf heute beleuchtet. So ist es wichtig, die Bedeutung von Informationen in Archivaufzeichnungen und Notizen mit der Öffentlichkeit zu teilen, um manche heutigen ökonomischen, kulturellen, sozialen und religiösen Probleme besser verstehen zu können.

Mit der Erklärung der erwähnten Begriffe wird es möglich sein, die Auswirkungen der osmanisch-safawidischen Auseinandersetzungen auf die Gemeinschaften der Kızılbaş-Turkmenen, die in anatolischen Sandschaks wie Amid, Mardin, Arapkir, Ergani, Çermik, Siverek, Kiğı, Çemişgezek, Harput, Teke, Çorum, Canik und Musul lebten, im Lichte der Dokumente zu betrachten.

In dieser Arbeit werden 22 kurze und manchmal auch nur aus einem Satz bestehende Notizen, die wir in Bezug auf das Thema festgestellt haben, erklärt werden. Dank diesen Notizen wird es möglich sein, die Sichtweise der osmanischen Staatsführung des frühen 16. Jahrhunderts auf die Kızılbaş zu sehen und einige der Praktiken der Osmanen gegenüber ihnen zu verstehen.

Schlüsselwörter: Kızılbaş, Sürh-serân, Tahrir-Hefte, Provinz Diyarbekir, Kızılbaş-Migration.

Giriş

Kızılbaş, Anadolu’da ağırlıklı olarak Kızılırmak yayı dahilindeki köy ve yaylalarda; Samsun, Ordu, Giresun, Gümüşhane, Trabzon, Tokat, Amasya, Antalya, Isparta, İçel, İzmir, Balıkesir, Erzurum, Erzincan, Tunceli, Bingöl, Malatya, Adıyaman, Antep, Maraş ve Elazığ gibi geniş coğrafyada yaşayan kendilerine özgü inançları ve yaşayışları olan Türkmenler için kullanılan bir tabirdir. Bu tabirin, mensuplarının kızıl taç ve elbise giymelerinden kaynaklandığı (Gölpınarlı, 2015:190) kabul edilen bir görüştür. Kızılbaş tabirinin ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı belli değilse de bu tabirin XV. yüzyılın son çeyreğinden beri kullanıldığı anlaşılmaktadır (Üzüm, 2009: 41). Kızılbaş adının ortaya çıkması Şeyh Haydar’ın müritlerini diğer tarikat mensuplarından ayırması ve gücünün ne olduğunu göstermek için 12 dilimli kırmızı renkli ve beyaz destarlı başlık giydirmesinden sonra Safevîye tarikatının müritlerine Kızılbaş denilmeye başlanmıştır (Gündüz, 2010: 29-35; 2014: 261; Karakaya ve Stump, 2016: 81). Kırmızı başlığın kullanılmasının Safevîlere özgü olmadığını bunlardan önce de Bektaşiler ve Nimettullahiler gibi başka derviş grupları tarafından da kullanıldığı Willem Floor’a dayandırılarak ifade edilmiştir (Kaplan, 2010:29-30). Kızılbaşlar için yer yer farklı adların da kullanıldığı bilinmektedir. Mesela Maku’da “Karakoyunlular”, Urmiye’de “Abdal-beyliler”, Luristan’da “Gulyâi”, Tebriz’de “Gurân”, Karadağ’da “Şamlular”, Karabağ’da “Milliler” gibi farklı adlar da kullanılmıştır (Gölpınarlı, 1997: 790). Bu gruplar için Azerbaycan ve İran’da “Ehl-i hak” denilir (Gölpınarlı, 2015: 107). II. Bayezid döneminde Venedik elçilerinin tuttuğu raporlardan anlaşıldığına göre Özbekler Yeşilbaş, Safevîler Kızılbaş, Osmanlılar Akbaş ve Gürcüler Karabaş olarak adlandırılmıştı (Kırzioğlu, 1998: 113).

Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti’nin XVI. yüzyılda birbirlerine üstünlük kurma çabaları Anadolu’da yaşayan halk üzerinde sosyal, ekonomik, demografik ve dinî alanlarda önemli sonuçlar doğuran etkiler bırakmıştır. Bu iki devletin Anadolu’da birbirlerine karşı üstünlük sağlama çabası 1514’te Çaldıran Meydan Muharebesi ile sonuçlanmıştı. Bu savaş öncesinde her iki devlet arasında ulema ve halifeler vasıtasıyla psikolojik harp olarak nitelendirilebilecek bir mücadele gerçekleşmişti. Çaldıran Savaşı’ndan önce yapılan psikolojik mücadelede Osmanlı ulemasının Şah İsmail ve Şia hakkındaki Sünnî görüşünü Müftü Hamza ve İbn Kemal’in yazdığı risalede görmek mümkündür. Müftü Hamza, Kızılbaşlar ve Şah İsmail hakkında verdiği fetvada özetle şu bilgilere yer vermiştir. Kızılbaşların başının Erdebil-oğlu İsmail olduğunu, Hz. Muhammed’in şeriatını ve sünnetini tanımadığını, İslâm’ı ve

Kur'an'ı tahfif ettiğini ve Kur'an'ı ateşe verdiği, mescitleri yıktığını, Allah'ın haram kıldığı günahları helal saydığını, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Ayşe'ye dil uzattığını bu sebeplerden dolayı zikrolunan taife (Kızılbaş) kafirdirler ve mühlitlerdir. Her kim ki onlara meyledip batıl dinlerine razı ve yardımcı olurlarsa onlar da kafir ve mühlid olur. İbn Kemal de yazdığı risalede Müftü Hamza gibi Şah İsmail ve taraftarlarını kâfir ve mürted olduğunu kabul etmiştir. Bundan dolayı Şah İsmail ve askerlerine karşı yapılacak savaşların, diğer din düşmanlarıyla yapılacak savaşlar gibi cihat sayılacağı ve Şii'lerin öldürülmesinin caiz olduğu, mallarının helal, nikahlarının batıl olduğunu belirtmiştir (Tekindağ, 1968: 53-55).

Osmanlı uleması XVI. yüzyılın başlarında Şah İsmail ve Kızılbaşları Müslüman saymadıkları yukarıdaki ifadelerden anlaşılmaktadır. Benzer şekilde Safeviler de Osmanlı Devleti'ni ve Sünnileri Müslüman saymadıkları bilinmektedir. Safeviler Çaldıran Savaşını Mekke'li müşriklerle Müslümanlar arasında yapılan ve Müslümanların sendelediği Huneyn Savaşı'na benzetirler. Burada Osmanlılar müşriklere, Safeviler Müslümanlara benzetilmiştir (Abdi BeğŞirâzî, 2019: 18-19).

Şah İsmail taraftarlarının (Kızılbaş halifelerinin) yaptığı propagandalar sonuç vermişti. Anadolu vilayetlerindeki bazı Kızılbaşlar Şah İsmail'e meyletmiş, mal ve canlarını Şah İsmail için feda etmeye hazır hâle gelmişlerdi. Gücü yetenler birçok nezir ve hediyelerle ziyaretine gitmeleri ve onun halifeleriyle her yıl nezirler göndermeleri (Uzunçarşılı, 1988: 257), Şehzade Ahmed'in oğlu Sultan Murad ve II. Bayezid'in oğlu Şehzade Şehinşah gibi Osmanlı ailesinden bazı kişiler üzerinde artan nüfuzları ile ilgili haberlerin İstanbul'da duyulması, Şehzade Korkud'un kuvvetlerinin Manisa'da Şahkulu kuvvetlerine yenilmesi karşısında Hadım Ali Paşa Şahkulu'ya karşı serasker olarak görevlendirildi (Çıpa, 2013: 49; Tekindağ, 1968: 53).

Safevilerin Anadolu'da yaşayan Kızılbaşlar üzerinde etkili olması üzerine Osmanlı Devleti'nin bir takım sert tedbirler aldığı anlaşılmaktadır. İ. Hakkı Uzunçarşılı, Tacüt-tevarih ve Solak-zade'ye dayandırarak verdiği bilgilere göre Anadolu'da yaşayan Kızılbaşları teftiş için memleketteki idarecilere hükümler (hükkâm-ı memâlike) gönderilip yedi yaşından yetmiş yaşına kadar Kızılbaş oldukları tespit edilenlerin isimlerinin deftere kaydedilerek kendisine gönderilmesi istenmişti. Padişahın bu isteği üzerine yapılan tahkik ve teftiş üzerine kırk bin kişi tutuklanmış bunların bir kısmı katledilmiş bir kısmı ise hapsedilmiştir (Uzunçarşılı, 1988: 257) bilgisini vermiştir.

Osmanlılar ile Safevîler arasında XVI. yüzyılın başlarında yaşanan siyasi ve dinî mücadelenin Anadolu'da yaşayanların üzerinde etkileri birçok araştırmancının konusu olmuştur. Bu araştırmaların çoğunda kaynak olarak Osmanlı arşivleri kullanılmıştır (Ahmet Refik, 1932; Faroqhi, 2017; Savaş, 2018; Yıldırım, 2008).

Bunların yanında konu ile bağlantılı olarak Alevî-Bektaşîleri konu alan çok sayıda eser mevcuttur. Bunların bir kısmı yazma eserlerin Latin kökenli Türk alfabesine aktarma bir kısmı ise araştırmalara dayalı olarak yazılmıştır (Gündüz, 2015; Küçükdağ, 2015; Yörükân, 2015; Atalay, 2015; Çakmak-Gürtaş, 2020; ...).

Türkiye'de Kızılbaşlık, Bektaşîlik ve Alevilik terimlerini içeren çalışmalar artarak devam etmektedir. Bu yayınlarda Osmanlı arşiv belgeleri yaygın olarak kullanılmıştır. Buna rağmen konu ile ilgili olarak gözden kaçan veya önemsenmeyen hususlar olmuştur. Bu çalışmada tahrir defterlerindeki notlarda yer alan ve başka çalışmalarda da işaret edilen ancak ayrıntılı olarak açıklanmayan (Erpolat, 2002: 92; 2014: 331-332; 2016, 121-122) “*Kızılbaş*”, “*Kızılbaş fetretî*”, “*Kızılbaş kıranı*”, “*Kızılbaş zamanı*”, “*sürb*”, “*sürb-serân*”, “*...mâl-ı sürb-serân*” ve “*harâc-ı bâğ-ı sürb-serân*” gibi ibarelerin değerlendirilerek bu konudaki bazı boşlukların giderileceğine inanılmaktadır. Böylece XVI. yüzyılın başlarında tutulan tahrir defterlerine yansıyan bu ibareler üzerinden Anadolu'daki sancaklarda yaşanan sosyal, dinî ve siyasi hareketleri ışık tutmaya çalışılacaktır.

Bu makalede kaynak olarak XVI. yüzyılın başlarına tarihlenen ve Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri'ndeki (eski Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı) 166, 387 ve 998 numarada kayıtlı defterlerdeki konu ile ilgili notlar kullanılmıştır. Bu defterlerin tıpkı basımları yapılarak *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I, Dizgin ve Tıpkı Basım*. Ankara, 1995 T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşivi Daire Başkanlığı; *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Râm-İli Defteri (937/1530) I, Dizgin ve Tıpkı Basım*. Ankara, 2001, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşivi Daire Başkanlığı; *387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Râm Defteri (937/1530) II, Dizgin ve Tıpkı Basım*. Ankara 1997, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşivi Daire Başkanlığı; *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve Arab ve Zül-Kâdirîyye Defteri (937/1530) I, Dizgin ve Tıpkı Basım*, Ankara 1998, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşivi Daire Başkanlığı adı altında yayımlanmıştır. Bu defterlerdeki konu ile ilgili kısa notlar tespit

edilerek tarih açısından değerlendirilmeye çalışıldı. Belirtilen bu defterlere yapılan atıflar daha kolay olması açısından (BOA, TD 166: 612) şeklinde gösterildi.

Osmanlı Devleti'nin Kızılbaşlara bakış açısının tahrir defterlerine yansımaları gösteren notları mümkün olduğu kadar birebir transkribe edilerek okuyucuyla paylaşılmıştır. Böylece belgeye müdahale edilmeden içeriğine dair fikirler okuyucuya bırakılmıştır.

Anadolu üzerinde XVI. Yüzyılda üstünlük kurmaya çalışan iki büyük güç olan Osmanlı-Safevî mücadelesinin bölgede yaşayan halk üzerindeki etkilerini kısmen aydınlatmaya yarayacaktır. Konu ile ilgili mevcut bilgilere yenilerini ekleyeceği umulmaktadır. Bu amaçla tahrir defterlerinden tespit edilen 25 kısa not değerlendirilmiştir.

Kızılbaşlar günümüzde daha ziyade Alevî-Bektaşî olarak nitelendirilmektedirler. Ancak tahrir defterlerinde Kızılbaş olarak yazıldıkları için bu metinde Alevî-Bektaşî ifadelerine yer verilmemiştir.

Tahrir Defterlerindeki Notlarda Kızılbaş-Sürh-serân Terimlerinin Kullanımı

Osmanlı arşiv kayıtlarında geçen “*Kızılbaş*”, “*Kızılbaş fetretî*”, “*Kızılbaş kiranî*”, “*Kızılbaş zamanî*”, “*sürb*”, “*sürb-serân*” ve “...*mâl-ı sürb-serân*” “*harâc-ı bâğ-ı sürb-serân*” terimlerinin defterlerde geçtiği notları burada birer birer vermek, konunun anlaşılması açısından, yararlı olacaktır. Bunlardan ilki Diyarbekir Vilayetinin *paşa sancağı* olan Amid Sancağı'nın 13 Rebi'ü'l-ahır sene 932 tarihli defterde yer almaktadır. Bu vergi Amid'de padişah hasları arasında “*beytü'l-mâlmâl-ı gâib, ve mâl-ı mevkûf ve mâl-ı medfûn ve mâl-ı sürb-serân*” (BOA, TD 134: 2) başlığıyla 10.000 akçe olarak kaydedilmiştir. Padişah hasları arasında gelir olarak kaydedilen bu kalemin kaynağı hakkında daha geniş bir açıklama bulunmamaktadır. Ancak “*beytü'l-mâl*” ile devletin mülkiyetinde bulunan malların gelirleri, “*mâl-ı gâib*” ile sahibi bulunmayan mallar, “*mâl-ı mevkûf*” ile münhal (boş) bulunan dirliklerin gelirleri (Ünal, 1989: 168), “*mâl-ı medfûn*” ile mirasçısı olmadan ölenlerden kalan gelir, “*mâl-ı sürb-serân*” ile Kızılbaşların emvalinin müsaderesinden elde edilen gelirler olduğu anlaşılmaktadır.

Amid Sancağı'nda Osmanlı-Safevî mücadelesi etkisini sadece bazı Kızılbaşların emvalinin müsadere edilmesiyle sınırlı kalmamıştır. Sancaktaki birçok köyün harap olmasına da sebep olmuştur. Bu durum sancağın 1518'te yapılan tahrir sonuçlarına

da yansımıştır (BOA, TD 64: 1-201; Erpolat, 1999: 92-95). Amid Sancağı'nda 1518 yılında viran olan köylerin çoğunun Yarumca, Bozkoyunlu, Karabaş, Çatalca, Güzel Abdal, Çakır İvaz, Kopuz, Karapınar, Karaağaç, Çerağım, Karakoyun, Söğütağacı gibi Türkçe özellikler taşıması dikkat çekmektedir (Erpolat, 2004: 596). XVI. yüzyılda Tahrir defterlerindeki Türkçe yer ve kişi adlarının yaygınlığı yöredeki Türk varlığının yoğunluğuna işaret etmektedir (Erpolat, 2014: 323-341). Bunun yanında Amid Sancağı'ndaki 68 köye yöredeki Mardisi, Zeriki, Basiyan ve Süleymanlı aşiretleriyle çevredeki sancaklardan “*Kürd*” oldukları belirtilen birer, ikişer kişinin Acı-ı Sufla, Kozan, Bayezidlü, Porsuklu, Kengerlü, Şeri'atsüz, Mamaş, Yassıviran, Abbas Timurhanlu, Ağviran, Nerkislü, Çanakçılı, Kadı-ı Ulya, Tavşan Depesi (BOA, TD 64, 29-115; Erpolat, 2016: 119-120) gibi köylere yerleştirildiği müşahede edilmektedir. Bu durumun Amid Sancağı'nda etnik yapıdaki değişimin başlangıcı ve Osmanlı-Safevî mücadelesinin bölgedeki etnik değişimin üzerindeki izi olarak değerlendirilebilir. Benzeri bir durum Eleşgird, Bayezid sancaklarında da tespit edilmiştir (Erpolat, 2019: 53).

Diyarbakır bölgesinde XVI. yüzyıldan sonra da Kızılbaşların yaşadıklarına dair bilgiler mevcuttur. Bunların XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki nüfusları hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Şemseddin Sami, Amid Sancağı'nda XIX. yüzyılın sonlarında “*Vilâyetin abalisinin umumisi olan 471 462 nüfusun üç rub'undan (dörtte üç) zıyâdesi müslim olub, 132 549 Hristiyan ve 1 269 İsrailî ile birkaç bin Yezidî ve Çingâne ve saire vardır. Abâl-i müslimesinin kısm-ı azamı Türk ve kusuuru Kürd ve Arab olub, 10 000 kadar Çerkes dabi bulunur. Müslümanların bemen cümlesi Sünnî olub, yalnız bir iki bini Kızılbaş'tır*” (Şemseddin Sami, 1308, 2205) bilgisini vermiştir. Şemseddin Sami'nin verdiği bu bilgilerden Kızılbaş nüfusun toplam nüfus içindeki oranın çok düşük olduğu görülmektedir.

Kızılbaşların Diyarbakır çevresindeki varlığı Şarabi (Nahrkıracı), Büyük Kadı, Seyyid Hasan (Bakacak), Türk Darılı (Aşağıdarılı), Türkmenhacı gibi köylerde özelliklerini koruyarak devam etmektedir (Taşgın, 2006:52-53). Diyarbakır'daki bu topluluk Türk aşıklık geleneğinin yörede yaşamasını (Akın, 2011) ve Türkçenin taşrada konuşulmasını temsil etmektedirler.

Mardin'de *sürh-serân* vergisi padişah hasları arasında yazılmıştır. Tahrir defterinde “*mâl-ı gâib ve mâl-ı mevkeûf ve mâl-ı medfûn ve mâl-ı sürh-serân fî sene 3000*” (BOA, TD 998: 52) ifadeleriyle yer almaktadır. Mardin Sancağı üzerinde yapılmış çalışmada padişah hasları arasında yer alan bu gelir kalemi yazılmış, ancak *sürh-serân* gelirin yer aldığı

1526 verilerine, çalışmada yer verilmediği için sürh-serân hakkında bir bilgi veya görüşe yer verilmediği müşahede edilmektedir (Göyünç, 1991: 146).

Mardin Sancağı'nın 1526 tarihli tahrir defterinde padişah hasları arasında yer alan bir başka kayıta “*mukata-ı tamga-ı siyâh ve sürh ve bâc-ı ‘ubûr fî sene 80 000*” (BOA,TD 998: 7) akçe şeklindeki kayıta geçen *sürh* ibaresinin *sürh-serân* teriminden farklı bir gelir olup bunun ticari bir meta olduğu anlaşılmaktadır. Mardin Sancağı üzerine yapılan çalışmada *sürh* gelirine yer verilmişse de mahiyeti hakkında açıklayıcı bir bilgiye yer verilmemiştir (Göyünç, 1991:142).

Sürh-serân geliri Sincar Sancağı'nda da padişah gelirleri arasında yer almaktaydı. Bu durum tahrir defterinde “*mâl-ı gâib ve mâl-ı mevkeûf ve mâl-ı medfûn ve mâl-ı sürh-serân fî sene 3000*” (BOA, TD 998: 64) ifadeleriyle yer almaktaydı. Sincar Sancağı'nın toprakları günümüzde Türkiye'nin güneydoğusundaki komşusu olan Irak Devleti'nin sınırları dâhilindedir.

Musul Sancağı'nda “*mahsûl-ı beytü'l-mâl ve mâl-ı gâib ve mâl-ı mevkeûf ve mâl-ı medfûn ve mâl-ı sürh-serân fî sene 5000*” (BOA, TD 998: 73) akçe başlığı altında padişah hasları arasında yer almaktaydı. Musul 1526'da Diyarbekir Vilâyeti'ne bağlı bir sancaktı. Günümüzde Irak Devleti sınırları dâhilinde olup zengin petrol yataklarının bulunduğu şehir olarak bilinmektedir.

Arapgir Sancağı'nda “*mahsûl-ı ‘an beytü'l-mâl ve mâl-ı gâib ve mâl-ı mevkeûf ve mâl-ı medfûn ve mâl-ı sürh-serân fî sene 6000*” (BOA, TD 998: 92) akçe başlığı altında padişah hasları arasında kaydedilen bu gelirlerden, miktarı belli olmayan sayıda Kızılbaş nüfusun burayı terk etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Arapgir Sancağı 1518 ve 1526 tarihlerinde Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancaktı. 1568 ve sonraki dönemlerde merkezi Sivas olan Rum Eyaleti'ne bağlı bir sancaktı (Kunt, 1978: 139; Baykara, 2015: 93). 1847 yılında Mamuretü'l-aziz Vilayeti'ne (Ali Cevad, 1314: 764) bağlı bir kaza, günümüzde ise Malatya'ya bağlı bir ilçedir.

Ergani Sancağı'nda bu gelir kaynağı “*mahsûl-ı ‘an beytü'l-mâl ve mâl-ı gâib ve mâl-ı mevkeûf ve mâl-ı medfûn ve mâl-ı sürh-serân fî sene 3 000*” (BOA, TD 998:104) başlığı altında padişah hasları arasında yazılmıştır.

Çüngüş Nahiyesi'nin kayıtlı olduğu sayfalarda “*sürb-serân*” tabirinin geçtiği üç not bulunmaktadır. Bunlardan biri padişah hasları arasında diğer ikisi timarlar arasında yazılmıştır.

Padişah hasları arasında “*mahsûl-ı beytü'l-mâl ve mâl-ı gâib ve mâl-ı mevkeif ve mâl-ı medfûn ve mâl-ı sürb-serân fî sene 1000* (BOA, TD 998, 115) başlığı altında, “*harâc-ı bağât-ı sürb-serân ki katl kerde budend fî sene 500*” ve “*harâc-ı bağcebâ-yı sürb-serân fî sene 500*” (BOA, TD 998,119) başlığı altında zeamet ve timar başlığı altında kaydedilmiştir.

Çüngüş Nahiyesi'nde bu kayıtlar Osmanlı Devleti'nin XVI. yüzyılın başlarında Safevî taraftarı olarak gördükleri Kızılbaşlara bakış açısını ortaya koyması bakımından önemlidir. Zira “*harâc-ı bâğât-ı sürb-serân*” ve “*arâc-ı bağcebâ-yı sürb-serân*” ifadelerinde geçen *harâc* ibaresi sözlüklerde vaktiyle Müslüman olmayan teb'adan alınan vergi (Devellioğlu, 2007: 326) olarak ifade edilmiştir. Fetva kitaplarında da gayrimüslim arazisinin gelirinden *harâc* alındığı ifade edilmiştir (Yenişehirli Abdullah Efendi, 2011:173; Mardin, 1997: 222).

Çüngüş Nahiyesi'nde *sürb-serân* kaydının olduğu başlık altındaki “*harâc-ı bağât-ı sürb-serân ki katl kerde budend fî sene 500*” ifadesinden Çüngüş'teki bazı Kızılbaşların katledildiği anlaşılmaktadır. Tahrir defterindeki notlar genellikle Türkçe yazılmış olmasına rağmen “... *ki katledilmişler*” anlamına gelen “... *ki katl kerde budend*” ifadenin Farsça yazılmış olması dikkat çekicidir. Ancak bu ifadeden Çüngüş'te öldürülmüş olan Kızılbaş kişi sayısını tespit etmek mümkün olmamaktadır. Bu iki notta Çüngüş'te XVI. yüzyılın başlarında yaşamış olan bazı Kızılbaşların bağ ve bahçe işleriyle uğraştıkları, bu fetretin başlaması sonrasında bir kısmının katledildiği, bir kısmının yerlerinden ayrıldıkları ve geride bıraktıkları malları müsadere edilerek kamulaştırıldığı anlaşılmaktadır.

Tahrir defterlerindeki bu notlardan XVI. yüzyılın başlarında Çüngüş'te yaşayan Kızılbaşların yurtlarından ayrıldıkları açıkça anlaşılma birlikte bu bütün Kızılbaşların yöreyi tamamen terk ettikleri anlamına gelmemektedir. Çünkü başka arşiv kayıtlarında Çüngüş'te Kızılbaş zümresinin varlığının devam ettiği anlaşılmaktadır (2016: 48/20-4). *Diyarbakir Vilayetinin 2 Numaralı Abkâm Defterindeki* bir kayıta Çüngüş'e bağlı bir köyde Deddiği Zaviyesi'nin olduğu belirtilmiştir. Günümüzde mevcut olmayan bu zaviyenin bulunduğu köyün adı defterde boş bırakıldığı için hakkında yerinde

araştırma imkânı bulunamamıştır. Ancak bu zaviyenin Bektaşî Zaviyesi olduğu tespit edilmiştir (Değerli, 2015: 81). 1526'da Dediği adıyla Ergani'de de bir zaviye vardı (BOA, TD 998: 111; Erpolat, 2004b: 53-56). XVI. yüzyıla ait defterlerdeki mevcut bilgilerden Ergani'deki Şeyh Dediği'nin kimliği hakkında açıklayıcı bir bilgiye yer verilmemiştir. Ergani ile Çüngüş'teki Dediği zaviyelerinin bağlantısı hakkında tahrir defterlerinde açık bir hüküm olmamakla beraber bu iki zaviyenin aynı öğretiyeye sahip dervişlerin faaliyet gösterdikleri mekanlar olduğu ifade edilebilir. Dediği Dede, Dediği Sultan adlarıyla Konya Beyşehir, Seydişehir, Akşehir ve Ilgın'da yaşadığı tespit edilen bir tarihî kişiliğin olduğu da bilinmektedir (Lindner, 2000: 130). Konya, Beyşehir, Doğanhisar ve Ilgın'daki Dediği Sultan ile Ergani ve Çüngüş'te zaviyesi olan Şeyh Dediği'nin bağlantısı belgelenememiştir. Menkıbeye göre Dediği Sultan Horasan'dan Konya'ya gelmiştir. Horasan'dan Konya'ya göçerken acaba önce Ergani'de sonra Konya ve çevresindeki kasabalarda faaliyet göstermiş olabilir mi? Bu sorunun cevabını zihinlerde şüphe bırakmayacak şekilde açıklayacak belgeler bulunmamıştır.

Çüngüş XVI. yüzyılda Ergani Sancağı'na bağlı bir nahiye idi. 1518 (BOA, TD 64: 581-582) ve 1566 (KKA, TD 106: 294a) yıllarında yapılan tahrirlerde Ergani Sancağı dâhilinde tahrir edilirken 1526 yılında Çermik Sancağı ile birlikte yazılmıştır (BOA, TD 998: 115, 119, 120, 121).

Siverek Sancağı'nda sürh-serân geliri ile ilgili olarak iki kayıt vardır. Bunlardan biri “*mâl-ı gâib ve mâl-ı mevkûf ve mâl-ı medfûn ve mâl-ı mevkûd ve mâl-ı sürb-serân*” (BOA, TD 998: 130) başlığı altında padişah hasları içinde mâl-ı mevkûf, mâl-ı medfûn ve mâl-ı mevkûd ile birlikte yıllık 5000 akçe alınmıştır. Diğeri ise “*mahsûl-ı Doğan benâm-ı sürb-serân hâsıl 500*” akçe başlığı ile Doğan adlı Kızılbaş'tan kalan yıllık 500 akçe olan gelirdir. Doğan adlı Kızılbaş'tan kalan yıllık 500 akçalık gelir zeamet-timar başlığı altında kaydedilmiştir (BOA, TD 998: 136). Padişah hasları içinde yer alan mâl-ı mevkûf, mâl-ı medfûn ve mâl-ı mevkûd gelirlerinden *mevkûd* ibaresi dikkat çekicidir. Çünkü bu ibare sözlükte ikad olunmuş, yakılmış anlamına gelmektedir (Devellioğlu, 2007: 635). Bu durum savaşın Siverek Sancağı'nda bıraktığı yıkımın izi olarak değerlendirilebilir.

Kiği Sancağı'nda Kızılbaşlarla ilgili bilginin yer aldığı not “*beytül-mâl ve mâl-ı gâib ve mâl-ı mevkûf ve mâl-ı medfûn ve mâl-ı sürb-serân fî sene 5000*” (BOA, TD 998: 148) şeklinde yer almaktadır. Bu gelirin padişah hasları arasında sayılarak tahsil edildiği anlaşılmaktadır.

Kığı Sancağı'nda XVI. yüzyıldaki tahrir kayıtlarında yer alan Şeyh Nur Harun Zaviyesi'nin (BOA, TD 64: 754; 998: 160; KKA, TD 126: v. 48b) şeyhi olan Şeyh Nur Harun'un Baba Mansur ile ilişkisi olduğunu ve Baba Mansur Ocağı mensubu olduğunu delilleriyle belirtmiştir (Gülten, 2012: 141-142). Aynı defterdeki kayıtlarda Kızılbaş oldukları için yurtlarını terk edip malları müsadere edilenler olduğu gibi Şeyh Nur Harun gibi *Kızılbaş* olmakla beraber kendisine ait zaviyesinde öğretisini yayabildiği, bunun yanında zaviyesine vakfi marifetiyle kesintisiz gelir sağlandığı ve bu yolla ihtiyaçlarının karşılandığı anlaşılmaktadır. Zaviyenin vakıfları arasında yer alan mezralardan birinin adının Derde derman olması (BOA, TD 998: 160), bu zaviye şeyhlerinin muhtemelen halkın psikolojik rahatsızlıklarını gidermedeki faaliyetlerinin yer adlarına yansımalarının tezahürü olabilir.

Çemişgezek Sancağı'nda da Kızılbaşlardan kalan emvalin müsadere edildiğini gösteren kayıt vardır. Diğer sancaklarda olduğu gibi Çemişgezek Sancağı'nda da *sürb-seran* kaleminden gelen gelire sancakbeyi (mirliya) hasları içinde yer verilmiş olup “*mâl-ı gâib, mâl-ı mevkûf mâl-ı mevkûd ve mâl-ı sürb-serân ve mâl-ı medfûn fî sene 2000*” ile birlikte akçe tahsil edilmiştir (BOA, TD 998: 163). Bu vergi diğer sancaklarda padişah hasları arasında kayıtlı iken Çemişgezek Sancağı'nda sancakbeyi hasları arasında yazılmıştır. Çemişgezek Sancağı'nda 1526 yılına ait tahrir defterinde padişah için tahsis edilen hasların olmadığı müşahede edilmektedir (BOA, TD 998: 163-175; Ünal, 1999: 138).

Harput Sancağı'nda “*sürb-serân*” ile ilgili iki farklı uygulamanın gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan biri padişah hasları arasında yer alan “*beytü'l-mâl ve mâl-ı gâib ve mâl-ı mevkûf ve mâl-ı medfûn ve mâl-ı mevkûd ve mâl-ı sürb-serân ve yavâ(yave) ve kaçgun-ı livâ-ı mezbur fî sene 10000*” (BOA, TD 998: 180) başlığı altında başka vergi kalemleriyle birlikte yazılmış olup Kızılbaşlara ait emvalin müsadere edildiği anlaşılmaktadır. Tahrir defterindeki bu nottan muzdarip olan kaç Kızılbaşın olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Zaten bu makalede amaç, XVI. yüzyılın başlarında zarar gören Kızılbaş nüfusu tespit etmek değil, Osmanlı-Safevî mücadelesinin tahrir defterlerine yansımaları ile Kızılbaşlıkla ilgili ifadeleri ortaya koymaktır.

Harput Sancağı'nda Kızılbaşlarla ilgili ikinci uygulama “*bâc-ı İbrahim-ı sürb-ser fî sene 250*” (BOA, TD 998: 182) notuyla kaydedilmiştir. Tahrir defterindeki bu ifade, günümüz Türkçesinde Kızılbaş İbrahim'in vergisi yıllık 250 akçe olarak ifade edilebilir. Bu nottan İbrahim adlı *Kızılbaş*'a ait 250 akçalık bâc (vergi) kalemi yazılmıştır. Tahrir defterinde ve sancak kanunnamelerinde konu ile ilgili başka bir açıklama olmadığı için

bu verginin İbrahim adlı Kızılbaş'tan tahsil edildiği anlaşılmaktadır. Ancak İbrahim dışında da Anadolu'da Kızılbaş olan on binlerce kişi vardı. Onlardan Kızılbaş oldukları için vergi tahsil edildiğine dair bir kayıt olmadığına göre bu durumun çok özel ve sınırlı bir uygulama olduğu düşünülebilir. Bu uygulama istisnaîde olsa o dönemde Kızılbaş (Safevî taraftarı) olan birinin yaptırımı tabi tutulduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Ruha Sancağı'nda Kızılbaşlardan geriye kalan emvalin padişah hasları arasında kaydedildiği “*beytü'l-mâl ve mâl-ı gâib ve mâl-ı mevkûf ve mâl-ı medfûn ve mâl-ı mevkûd ve mâl-ı sürb-serânder şehir fî sene 15000*” (BOA, TD 998: 199) ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeden Ruha Sancağı'ndaki Kızılbaşların şehirde yaşadıkları görülmektedir. Gerek yukarıdaki “*mahsul-ı mâl-ı sürb-serân*” ve gerekse Ruha Sancağı'ndaki “*mahsul-ı mâl-ı sürb-serân*” ifadelerinde olsun bu mahsulün ne olduğu konusuna açıklık getirilmiş değildir. Bunlar bağ, bahçe, ev, dükkân gibi gayrimenkuller mi? Yoksa bunlarla birlikte Kızılbaşlardan kalan koyun, keçi, at ve sığır gibi menkul şeyler mi? Belli değildir. Ruha üzerine yapılmış çalışmalarda da padişah hasları arasında yer alan bazı gelirlere yer verilmişse de *sürb-serân* gelirinin yer almadığı görülmektedir (Turan, 2012: 114).

Tahrir defterlerinde Kızılbaşlarla ilgili notlar Diyarbekir Vilayeti'ndeki sancaklarla sınırlı değildi. Ancak Anadolu'da geriye kalan sancaklarda Kızılbaşlarla ilgili olarak daha az not dolayısıyla doğrudan bilgi azdır. Bununla birlikte diğer defterlerdeki notlar da Osmanlı-Safevî mücadelesinin Anadolu'daki sancaklarda meydana getirdiği tahribatın izlerini görmek mümkündür. Şimdi de Teke, Çorumlu, Koşlu Hisar, Canik, Trabzon ve Kemah sancaklarında konu ile ilgili olarak tespit edilen notları değerlendirmeye çalışacağız.

Teke Sancağında “*müselleman-ı livâ-yı Teke neferân 8465*” başlığı altında “*mürde 6094 bazı Kızılbaş olup gitmişlerdir*” (BOA, TD 166: 612) notu yer almaktadır. Bu not defterdeki ölüm ve göçü ifade eden tek nottur. Bu notta Teke Sancağı'nda yaşayan 8 465 neferânın 6 094'ünün Kızılbaş olup gittikleri ya da öldükleri anlaşılmamalıdır. Burada 8 465 neferânın yanında 6 094 kişinin öldüğü ya da Kızılbaş olup gittikleri anlaşılmaktadır. Bu ölümlerin de doğal ölüm olmadığını hesaba katmak gerekir. Çünkü tahrir defterlerinde ölüm istatistiklerinin tutulması olağan bir işlem değildir. Bu notta, Teke Sancağı'ndan bir göçün olduğunu ve göç edenlerin de Kızılbaş olduklarının açıkça yazılmış olması önemlidir. Buradan göç eden Kızılbaşların Anadolu'nun herhangi bir başka sancağına değil, İran'a göç ettiklerini tahmin etmek mümkündür. Bu durumda Safevî Devleti'nin kurulmasında etkili olan Rumlu, Ustacalu, Tekelü, Şamlu,

Zü'l-Kadr, Varsak, Çepni, Arabgırlu, Turgudlu, Bozcalu, Hınıslu ve Çemişgezeklu (Sümer, 1992: 43-56) gibi Anadolu'dan göç eden Türkmen topluluklarının Çaldıran Savaşı'ndan sonra da göçlerinin kaçış şeklinde sürdüğü anlaşılmaktadır.

Çorumlu Sancağı'nın İskilip Nahiyesi bağlı Çay mezrasının altında “*mezra'a-ı Çay mâlikâne-i mülk-i Kılıç evlâd-ı Ali Bey bâliyâ evlâd-ı Ali'den Mustafa Hızır hissesi Kızılbaş olub hükm-i pâdişâhî ile bey' olunub Hârûn b. Şab Kulu satun alub bermûceb-i hüccet şerif? defter olundu bâsıl 400*” (BOA, TD 387: 409) notu yer almaktadır. Bu notta Ali adlı kişinin oğlu Mustafa Hızır Kızılbaş yani Safevî taraftarı olmuş bundan dolayı adı geçen kişinin malının padişah emriyle satıldığı anlaşılmaktadır.

Niksar Kazası'na bağlı Tis adlı köy için yazılan şu kayıttan karye-i Tismâlikâne-i vakf-i Dârü'l-hayr nefer 83, hane 58, mücerred 25 hasıl: 7 340 “*tohum Mudd imiş Kızılbaş kıranında ekseri zâyi' olub on yedi mudd tohum-ı çeltik bâki kalmış*” (BOA, TD 387: 555) Kızılbaş kıranı tabir edilen dönemde Daru'l-Hayr adlı vakfın çeltik tohumunun büyük meblağının kaybolduğu anlaşılmaktadır.

Kara Hisar-ı Şarkî Livası'nın Koylu Hisar Kazası'na bağlı Hanegi Köyü halkının Kızılbaş olduğu şu ifadeden anlaşılmaktadır. “*Karye-yi Kangi el-müsellemiyye Kızılbaş olmuşlar bâsıl 900*” (BOA, TD 387: 563). Böylece köy boşaldığı için defterde nüfus kaydı bulunmamaktaydı. Bunun yanında aynı defterde Koylu Hisar Kazası'na bağlı köylerin çoğunun ıssız yani meskûn olmadığı dikkat çekmektedir. Geliri Koylu Hisar Kalesi askerleri (*merdân*) için tahsis edilen 53 köy, 26 mezrada 303 hane nüfus kaydı vardı (BOA, TD 387: 566). Bu durum Kızılbaş olup gidenlerin yanında sancaktaki diğer kişilerin de savaşın olumsuz etkilerinden korunmak için daha güvenli alanlara çekildiklerini göstermektedir.

Kara Hisar-ı Şarkî Sancağı'na bağlı Koylu Hisar Kazası'na bağlı Komaç (Koçaç) Köyü halkının Kızılbaş olup yurtlarını terk ettikleri anlaşılmaktadır. Tahrir defterinde köyün kaydedildiği sayfada “*karye-i Komaç (Koçaç) el-müsellemiyye Kızılbaş olmuşlar çiftlik-i Kuman 500, çiftlik-i Pir Nazar 500, çiftlik-i Gaybî?*” (BOA, TD 387: 568) ifadesi yer almaktadır. Bu nottan da anlaşıldığı gibi köy halkı Kızılbaş olup köylerini terk etmişlerdi ve bundan dolayı köy metruk haldeydi. Köyde gelir olarak üç çiftliğin geliri deftere yazılmıştı.

Canik Sancağı'na bağlı Andarlu Köyü halkının Kızılbaş olduğu defterdeki şu “*Karye-i Andarlu mâlikâne-i mülk-i Hamza veled-i Selâmet bâliyâ mülk-i mebi'* (satılmış)

Mehmed Çelebi kâtib ve sâir Ahmed Çelebi 'ankıbel-i? Kâtib Sinân emin-i mevkûfât Kızılbaş olmuşlar dâvânî timâr nefer 32 hâne: 14, mücerred 12, sipâbizade 6, basıl: 1637' (BOA, TD 387: 607) nottan anlaşılmaktadır. Bu notta diğerlerinden farklı olarak köyün tamamının boşalmadığı, köyde hane ve mücerred nüfus kaydının olmasından anlaşılmaktadır.

Canik Sancağı'na bağlı Birâbird (Birebir) Köyü halkından bazılarının Kızılbaş olduğu anlaşılmaktadır. Tahrir defterinde köyün adının altındaki kayıta "*Mehmed veled-i Beyrek hâliyâ mülk-i mebi' Mehmed Çelebi ve Yâr Ahmed Çelebi 'ankıbel-i? Kâtib Yusuf emin-i mevkûfât Kızılbaş olmuşlar nefer 35, hane 25, mücerred 6, sipâbi-şâde 4 basıl: 1485'*" (BOA, TD 387: 627) ifadesi yer almaktadır. Bu köyden de Kızılbaş olup mülkü satılanlar olduğu gibi köylerini terk etmeyenlerin de olduğu anlaşılmaktadır.

Trabzon Sancağı'na bağlı Oğuz Köyü'nün altındaki kayıta "*mezîkûr karyeden Hûb oğlu Kızılbaş fetretinde Görâle (Görel) kal'asına hidmet idüib sonra mezîbûru Kızılbaş katletmiş Kızılbaşya gitti deyü mülküün (mülkünü) satmışlar testiş olundukda Kızılbaş'a gitmediğ izâhir olduğu sebebden mülkleri yine oğullarına hükümolundu teveccüble babaları mutasarrıf ise bunlar dabî ana (ona) göre mutasarrıf olalar'*" (BOA, TD 387: 757) ifadeleri yer almaktadır. Bu nottan Kızılbaş fetretinin istismar edilgi anlaşılmaktadır. Bu belgeye göre Hûb adındaki kişi Görel kalesinde görev yaparken Kızılbaş fetretinde Kızılbaş (Safevîler) tarafından katledilmiş ya da İran'a gittiği söylentisini yayarak mülkünü satmışlar. Sonra konu araştırılmış ve Hûb adlı kişinin Kızılbaşlara katılmadığı anlaşıldığından mülkünün çocuklarına babalarının tasarruf ettiği şekilde bırakılması kararlaştırılmıştır.

Kemâh Kalesi'nde depolanan buğday, arpa ve darının *Kızılbaş zamanından* kalmış olduğuna dair de bir not mevcuttur. *Zebaire -i kal'a-ı mezîbûre* başlığı altında 5 651 kile buğday, 6 799 kile darı (erzen) ve 6 670 kile arpa Kemah Kalesi'nde depolanmıştı (BOA, TD 387: 787). Bu nottan dönemin adlandırılmasında Kızılbaş tabirinin kullanılması ile kalelerin zahire gibi stratejik ürünlerin saklanılmasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu belgede Kızılbaşlar konu edilmemiştir. Ancak olayın tarihlendirilmesi için *Kızılbaş zamanı* ibaresinin kullanılmış olması önemlidir.

İskenderiye Sancağı beyi Mihâl oğlu Mehmed'in şehit düşmesinin tarihi için de "*Kızılbaş seferi*" ifadesi kullanılmıştır (BOA, TD 370: 105). Bu notta Mehmed Bey'in İskenderiye sancakbeyi olduğu, Filibe yakınlarında kendisine ait bir çiftliğinin olduğu, Mehmed Bey'in Kızılbaş seferinde şehit olduğu, bunun üzerine söz konusu çiftliğin varislerine intikal ettiği, bu çiftliğin Sultan Bayezid zamanında Mehmed Bey tarafından satın alındığı ve zaviyesi ile medresesine vakfedildiği eski tahrir defteri, ferman ve

hüccetlerde kayıtlı olduğu bilgilerine yer verilmiştir. Mihal oğlu Mehmed Bey'in şehit olmasını tarih vererek ifade etme yerine, olayın gerçekleşme zamanı olarak *Kızılbaş seferinin* verilmiş olması dikkat çekmektedir.

Erzurum Vilayeti'nin 937 (1530) tarihli Evkaf Tahrir Defterinin Kemah Livası kısmındaki "... *ba'zı mahûf* (korkulu, tehlikeli) *derbend ve memerr-i nâs davâki'* (insanın geçeceği yol-geçit üzerinde) *olan kurâda* (köylerde)*kâdîmden* (eskiden) *zâviyeler vaz'* olunub *abâlisi Kızılbaş fetretinden perâkende olub gitmekle kurâ* (köyler) *ve zevâyâ* (zaviyeler) *hâlî* (ıssız) *ve harâb kalub ber-vech-i tahmin yazılub tîmâra verilmiş imiş...*" (BOA, TD 199: 47; Miroğlu, 1990: 35) ifadelerinden Kemah Sancağı'nda 1530'da çok sayıda köy ve zaviyenin *Kızılbaş fetreti* zamanında boşaldığı, ıssız ve harap hâle geldiği, bunun sonucunda buradaki köylerde yaşayan insanların, sancakta huzur sağlanıncaya kadar, yerlerinden yurtlarından oldukları anlaşılmaktadır.

Kanunî Sultan Süleyman zamanında bölgede sağlanan huzur sayesinde Kemah Sancağı'nda Kızılbaş fetretinde harap ve hali olan köylerin şeneldiği, zaviyelerin padişahın desteğiyle faal hâle getirildiği "*vilâyet-i mezbûre kitâbet olundukda ol hâlî ve harâb olan kurânın* (köylerin) *abalisinden ba'zı kayd-ı hayatda olanları, bazret-i Hüddâvendîgâr-ı gerdûm-iktidarın eyyâm- adâletinde vilâyet emn ü âmân üzere âsûde-hâl olmağla geliüb her biri yerlû yerine mütemekkin olub şenledüb abâli-i vilâdet-i mezbûre zîker olan hâlî ve harâb zaviyeler ihyâ olunması lâ-büdd ü lâzımdır...*" (BOA, TD 199, 47) ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Kızılbaş fetretinden sonra Anadolu'da kurulan veya faaliyetlerine yeniden başlayan zaviyeler arasında Kızılbaşların faaliyet gösterdikleri zaviyeler de vardı. Tahrir defterinde çoğu zaman zaviyelerde dinî-tasavvufi faaliyet gösterenlerin mezhepleri veya ekolleri hakkında doğrudan bilgi verilmez bu tür bilgileri yapılacak saha araştırması ve halk arasındaki bilgiler aracılığıyla öğrenmek mümkündür. Buna rağmen bazı zaviyelerde şeyhlik yapan kişinin tasavvufi kimliğinin açıkça yazılmış olduğu müşahede edilmiştir. Mesela, Erzurum Vakıf Defterine dayandırılarak verilen bilgiye göre Natur köyündeki Yaramış Bey Zaviyesi'nin şeyhliğini yapan Rükneddin adlı kişi Kızılbaş idi (Koç, 2005: 187).

Sonuç

Diyarbakır Vilâyeti'ne bağlı Amid (Diyarbakır), Mardin, Sincar, Musul, Arapgir, Ergani, Çüngüş (nahiye), Siverek, Kiğı, Çemişgezek, Harput ve Ruha sancakları ile Anadolu Vilayeti'ne bağlı Teke Sancağı, Karaman ve Rum Vilayeti'ne bağlı Çorumlu,

Niksar, Kara Hisar-ı Şarkî, Canik ve Kemah sancaklarında XVI. yüzyılın başlarında tutulan tahrir defterlerinde yer alan “*Kızılbaş*”, “*Kızılbaş fetretî*”, “*Kızılbaş karanî*”, “*Kızılbaş zamanî*”, “*sürb*”, “*sürb-serân*” ve “...*mâl-ı sürb-serân*” “*harâc-ı bâğ-ı sürb-serân*” gibi tabirler açıklanmaya çalışılmıştır. Bu tabirler üzerinden Osmanlı-Safevî mücadelesinin Anadolu’daki sancaklarda yaşayan halkın üzerindeki etkisi gün yüzüne çıkarılmıştır. Buna göre Çaldıran Savaşı öncesinde Osmanlı ulemasının verdiği fetvalara mutabık bazı uygulamaların savaş sonrasında yerine getirildiği müşahede edilmiştir. Diyarbekir Vilâyeti’nde “*mahsul-ı mâl-ı sürb-serân*” adı altında bir vergi kaleminin olmasını bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Diyarbekir Vilâyeti’ne bağlı, Çemişgezek dışında kalan sancaklarda, “*mahsul-ı mâl-ı sürb-serân*” adlı vergi geliri padişah haslarına dahil edilmiştir. Çemişgezek Sancağı’nda 1526’da yapılan tahriride padişah hasları tayin edilmediği için adı geçen vergi kalemi sancakbeyi haslarına dahil edilmiştir.

“*Mahsul-ı mâl-ı sürb-serân*” Ruha (Şanlıurfa) Sancağı’nda şehirde yaşayan Kızılbaşların geride bıraktıkları emval için kaydedilmişken bu vergi, diğer sancaklarda köylerin vergileri arsında yer almıştır. Bu tespit, Diyarbekir Vilâyeti’ndeki Kızılbaşların şehirlerden ziyade köylerde yaşadıklarını akla getirmektedir.

Diyarbekir Vilâyeti’nin Çüngüş Nahiyesi’nde bazı Kızılbaşların öldürüldüğü, tahrir defterindeki “... *ki katl kerde budend*” ifadesiyle açıkça belirtilmişken Teke Sancağı’nda 6 096 kişinin ölmüş (mürde) ya da Kızılbaş olup göç ettikleri belirtilmiştir. Ölmüş olarak kayda geçirilenlerin de bir kısmının öldürülmüş olabileceği ihtimal dahilindedir. Anadolu’da XVI. yüzyılın başlarında Kızılbaşların yer yer katledildikleri ve göç ettiklerinin Osmanlı resmî kayıtlarında yer aldığı görülmektedir. Ancak bu kayıtlardan göç eden veya öldürülen Kızılbaş nüfusun ne kadar olduğunu tam olarak tespit etmek mümkün değildir.

Çüngüş’te Kızılbaşlardan geriye kalan emvalin gelir kaydedilirken “*harâc-ı bâğ-ı sürb-serân*” tabirinin kullanılmış olması dönemin ruhuna uyularak Kızılbaşları Müslüman zümrenin dışında görmeyen belgelere yansımaları olarak düşünmek mümkündür.

Harput (Elazığ) Sancağı’nda 1526’da “*bâc-ı İbrahim-i Sürb-ser*” (Kızılbaş İbrahim’in vergisi) adıyla 250 akçe vergi alındığı müşahede edilmiştir. Tahrir defterlerinde buna benzer başka kayıtların olmaması bu uygulamanın Osmanlı Devleti sathında yaygınlık kazanmadığını göstermektedir.

Kızılbaş fetretinde Kızılbaş (Safevî taraftarı) olup yerlerinden ayrılanlardan bazılarının geride bıraktıkları mallarının başkalarına satıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti döneminde sahihsiz kalan malların hazineye gelir kaydedilmesi olağan bir uygulamaydı. Ancak, sadece Diyarbekir Vilâyeti'nde "*mahsul-ı mâl-ı süirb-seran*" adıyla Kızılbaşlara ait terk edilmiş malların tahrir defterine kaydedilmiş olmasının sebebi tespit edilememiştir. Halbuki XVI. yüzyılın başlarında Anadolu'daki hemen her sancakta Kızılbaş nüfus vardı. Acaba Diyarbekir Vilâyeti'nin coğrafi olarak Safevî Devleti'ne yakın olması ve kısa da olsa bir süre Safevî hâkimiyeti altında kalmış olması bunda etkili olmuş mudur bilemiyoruz.

Kızılbaş fetretinde Diyarbekir Vilâyeti'ndeki sancaklarda çok sayıda Türkmen köyünün boşaldığı ve XVI. yüzyılın başlarında bölgede nüfusun azaldığı müşahede edilmiştir. Buna bağlı olarak yörede demografik yapıda değişmeler olmuştur. Bu durum sadece Diyarbekir Vilâyeti ile sınırlı olmayıp Erzurum, Anadolu ve Karaman-Rum vilayetlerinde de yaşanmıştır.

XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti ile Safevîler arasında yaşanan mücadele sonunda Anadolu'dan göç etmek durumunda kalan ya da savaşlar sırasında ölen Kızılbaşlar olmuştur. Bu durum Kızılbaşların tamamının Anadolu'yu terk ettiği anlamına gelmemektedir. Kızılbaşlar XVI. yüzyıl ve sonrasında da Anadolu'nun birçok köyünde, kasabasında ve şehrinde hayatlarını sürdürmüşlerdir. Ancak Amid (Diyarbakır), Ruha (Şanlıurfa) Mardin, Siverek ve Ergani gibi sancaklarda Kızılbaş nüfus bir hayli azalmıştır.

Osmanlı Devleti ile Safevî Devleti XVI. yüzyılın başlarında Anadolu'da birbirlerine üstünlük kurmak için dinî duyguları kullanmaktan çekinmemişlerdi. Birbirlerini karşılıklı olarak İslâm dışı unsurlar olarak göstermekten, tekfir etmekten geri kalmamışlardı. Bu iki devletin idarecilerinin birbirlerine karşı olan düşmanca tutumları halktan birçok kişinin canına mal olmuş ve yerlerinden yurtlarından ayrılmalarına sebebiyet vermiştir.

A. Arşiv Kaynakları

A.1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri (eski Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

TD 64.

TD 199.

A.2. Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi- TKGMA

KK 106.

KK 126.

B. Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

(1995). *166 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (937/1530) I, Dizgin ve Tıpkı Basım*. Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşivi Daire Başkanlığı.

(1997). *387 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Karaman ve Râm Defteri (937/1530) II, Dizgin ve Tıpkı Basım*. Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşivi Daire Başkanlığı.

(1998). *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zül-Kâdirîyye Defteri (937/1530) I, Dizgin ve Tıpkı Basım*. Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşivi Daire Başkanlığı.

(2001). *370 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Râm-İli Defteri (937/1530) I, Dizgin ve Tıpkı Basım*. Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Arşivi Daire Başkanlığı;

(2016). *Divan-ı Hümayûn Sicilleri Diyarbekir Ahkâm Defterleri 2*. Ed. Ahmet Zeki İzgöer. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

C. Yayımlanmış Kaynak ve Araştırma Eserler

AHMET REFİK (1932). *On Altıncı Asırda Râfızîlik ve Bektaşîlik*. İstanbul.

AKIN, Bülent (2011). *Diyarbakırlı Türkmen Alevi Âşıklar*. Almanya: Köln Alevi-Bektaşî Kültür Enstitüsü.

ATALAY, Besim (2015). *Bektaşîlik ve Edebiyatı*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.

ALİ CEVAD (1314/1898). *Memâlik-i Osmanîye'nin Tarih ve Coğrafya Lûgatı*. Dersaadet (İstanbul): Mahmud Bey Matbaası.

BASSANO, Luigi (2015). *Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat*. Çev. Selma Cangı. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

BAYKARA, Tuncer (2015). *Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş 1 Anadolu'nun İdari Taksimatı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

ÇİPA, H. Erdem (2013). *Yavuz'un Kavgası I. Selim'in Saltanat Mücadelesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

DEĞERLİ, A., E. Temel ve B. Şahin (Haz.) (2015). *Vesaik-i Bektaşîyan*. Konya: Çizgi Kitabevi.

DEVELLİOĞLU, Ferit (2007). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.

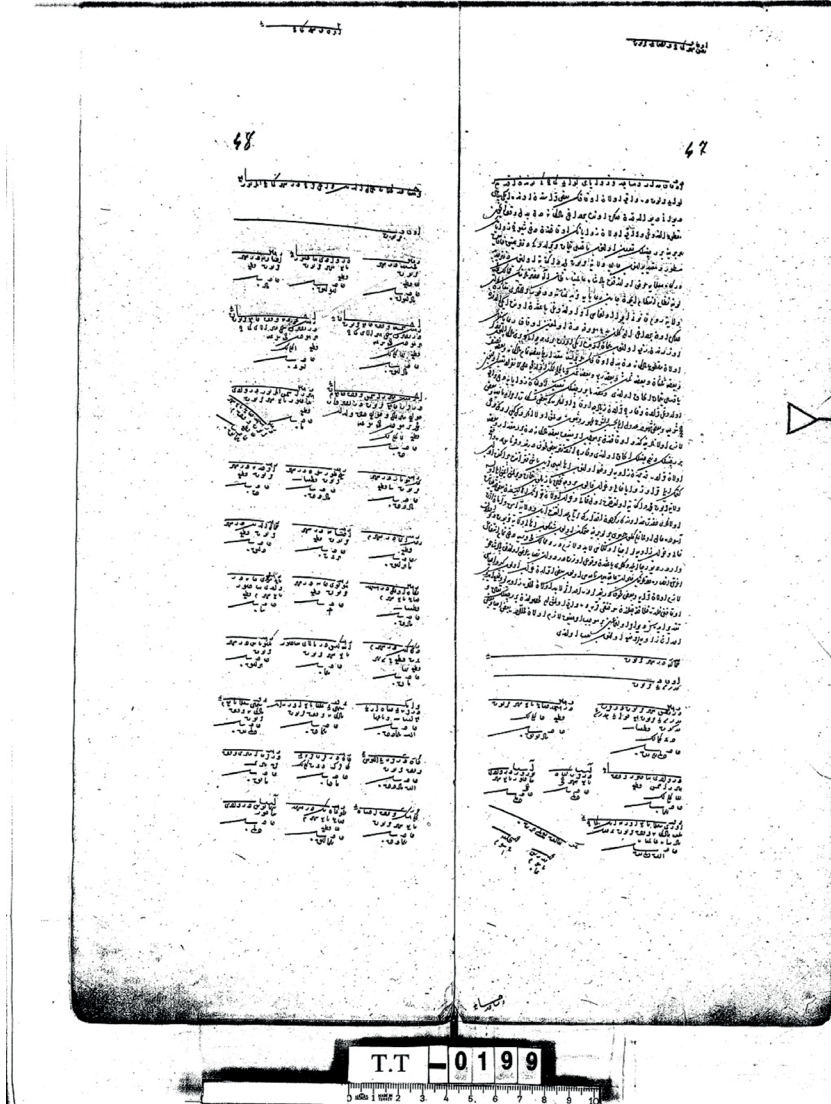
- ERPOLAT, Mehmet Salih (1999). *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Beylerbeyliği'ndeki Yer İsimleri*. Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- ERPOLAT, Mehmet Salih (2002). XVI. Yüzyılda Siverek Sancağında İskân ve Nüfus. *Tarihte Siverek Sempozyumu Bildirileri*, 13-14 Ekim 2001 Şanlıurfa. Şanlıurfa: T. C. Siverek Kaymakamlığı.
- ERPOLAT, Mehmet Salih (2004a). XVI. Yüzyılın Başlarında Diyarbekir Eyaletinde Viran Köyler Meselesi, *I. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu*, 20-22 Mayıs 2004 Bildiriler. İzmir. 591-598.
- ERPOLAT, Mehmet Salih (2004b). "Ergani'deki Ziyaretgâhlar ve Bu Ziyaretgâhların Günümüzdeki Durumu". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*. 2004/3. 47-63.
- ERPOLAT, Mehmet Salih (2014). Tahrir Defterlerinde Diyarbekir Vilayetindeki Türkmen Alevi Varlığı, *Ortaçağ Anadolu'sunda Bir Türkmen Şeyhi Dede Garkın, Uluslararası Şanlıurfa Bildirileri*, 25-27 Mayıs 2010 Şanlıurfa. İstanbul: Önsöz Yayıncılık. 323-341.
- ERPOLAT, Mehmet Salih (2016). "Osmanlı Arşiv Belgelerinden- Türkmen-Alevî Varlığını Tespit Etmenin Zorlukları ve İmkânları". *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*. 2016/16. 111-130.
- ERPOLAT, Mehmet Salih (2019). "XVI. Yüzyılda Eleşkird, Şelve, Diyadin, Bayezid ile Ovacık Sancaklarındaki Kişi Adları Üzerinde Tasavvuf ve Hz. Ali Muhabbetinin Yansımaları" *Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi*. 2019/20. 31-88.
- FAROQHI, Suraiya (2017). *Anadolu'da Bektaşılık XV. Yüzyıl Sonlarından 1826 Yılına Kadar*. İstanbul: Alfa.
- GÖLPINARLI, Abdülbâki (1997). "Kızılbaş" *İslâm Ansiklopedisi*, C. 6. Eskişehir: MEB. 789-795.
- GÖLPINARLI, Abdülbâki (2015). *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*. İstanbul: İnkılap.
- GÖYÜNÇ, Nejat (1991). *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- GÜLTEN, Sadullah (2012). "Baba Mansur'dan Şeyh Harun'a: Bir Alevi Ocağı'nın Tarihsel Kökenine Dair Bazı Gözlemler". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. 2012/63. 139-150.
- GÜNDÜZ, Tufan (2010). *Son Kızılbaş Şab İsmail*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- GÜNDÜZ, Tufan (2014). Kızılbaşlar: Türkmenlerin Yeni Adının Algısı, *Ortaçağ Anadolu'sunda Bir Türkmen Şeyhi Dede Garkın Uluslararası Şanlıurfa Bildirileri* 25-27 Mayıs 2010 Şanlıurfa. İstanbul. Önsöz Yayıncılık. 261-271.
- GÜNDÜZ, Tufan (2015). *Kızılbaşlar Taribi (Tarib-i Kızılbaşan) Tercüme ve Notlar*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- KAPLAN, Doğan (2010). *Yazılı Kaynaklara Göre Alevilik*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- KARAKAYA-STUMP, Ayfer (2016). *Vefailik, Bektaşılık, Kızılbaşlık Alevi Kaynaklarını, Tarihini ve Tarib Yazımını Yeniden Düşünmek*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1998). *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KOÇ, Ümit (2005). *XVI. Yüzyılda Erzurum Eyaleti'ndeki Vakıflar*. Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi.
- KUNT, İ. Metin (1978). *Sancaktan Eyalete 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- KÜÇÜKDAĞ, Y., A. DEĞERLİ ve B. ŞAHİN (2015). *Vesâik-i Bektaşîyan'a Göre Osmanlı Devleti'nde Bektaşî Tekkeleri*. Konya: Çizgi Kitabevi.

- LINDNER, Rudi Paul (200). *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*. Çev. Müfit Günay. Ankara: İmge Kitabevi.
- MARDİN, Ebu'l-Ula (1997). "Harâc". *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/1. Eskişehir: MEB. 222-225.
- MİROĞLU, İsmet (1990). *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SAVAŞ, Saim (2018). *XVI. Asırda Anadolu'da Alevilik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SÜMER, Faruk (1992). *Safevî Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (1308). *Kâmûsul-'Alâm* C. 3. İstanbul: Mîhrân Matbaası.
- ŞEYHÜLİSLAM YENİŞEHİRLİ ABDULLAH EFENDİ (2011). *Behcetül-Fetâvâ* Haz. Süleyman Kaya, B. Algin, Z. Trabzonlu, A. Erkan. İstanbul: Klasik Yay.
- ŞİRÂZİ, Abdi Beğ (2019). *Safevîler Tekmiletül-Abbâr (Başlangıçtan 1571'e Kadar Safevîlerin Tarihi)*. Çev. Şefaattin Deniz, Hasan Asadi. İstanbul: Bilge Kültür-Sanat Yayınları.
- TAŞĞIN, Ahmet (2006). "Diyarbakır Türkmen Alevilerinde İrşat ve Kuşanma Töreni". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli*. 2006/39. 51-61.
- TEKİNDAĞ, M. C. Şehabeddin (1968). "Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığı Altında Yavuz Sultan Selim'in İran Seferi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*. 1968/22. 49-78.
- TURAN, Ahmet Nezihi (2012). *XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı (1988). *Osmanlı Tarihi* C. 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÜNAL, Mehmet Ali (1989). *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÜNAL, Mehmet Ali (1999). *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÜZÜM, İlyas (2009). *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevilik*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- YILDIRIM, Rıza (2008). *Turkoman Between Two Empires: The Origins of The Qızılbaş Identity in Anatolia*. Ankara Bilkent University Basılmamış Doktora Tezi.
- YÖRÜKÂN, Yusuf Ziya (2015). *Anadolu'da Aleviler ve Tabtacılar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

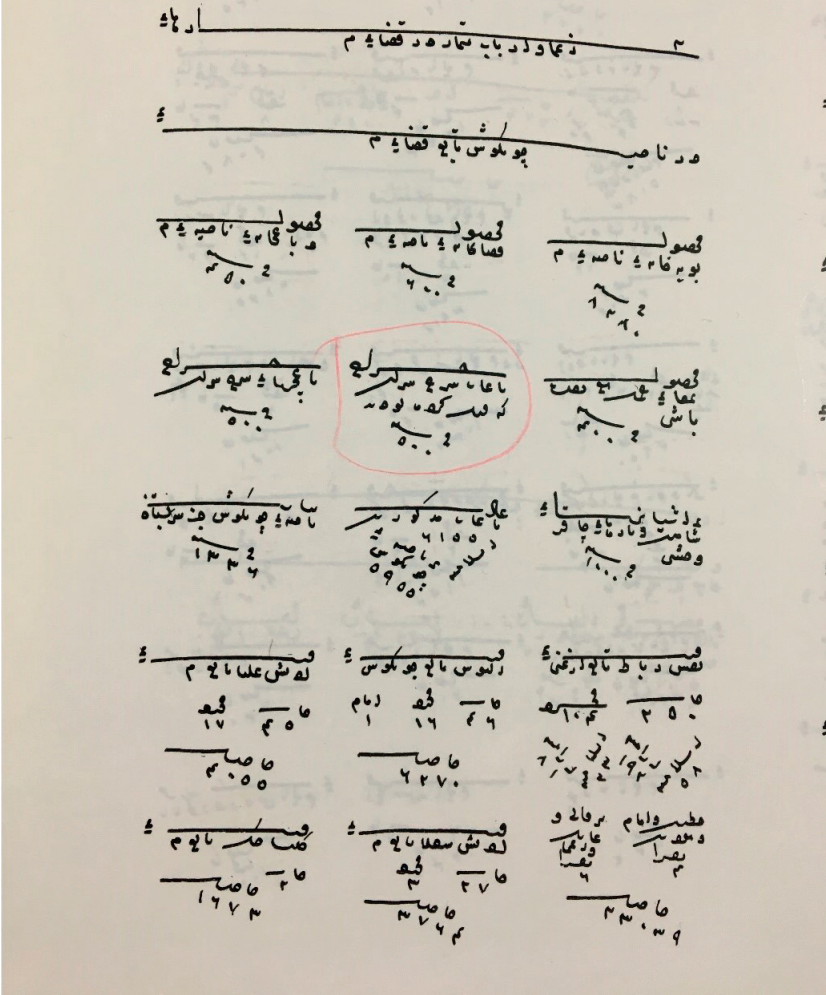

EKLER

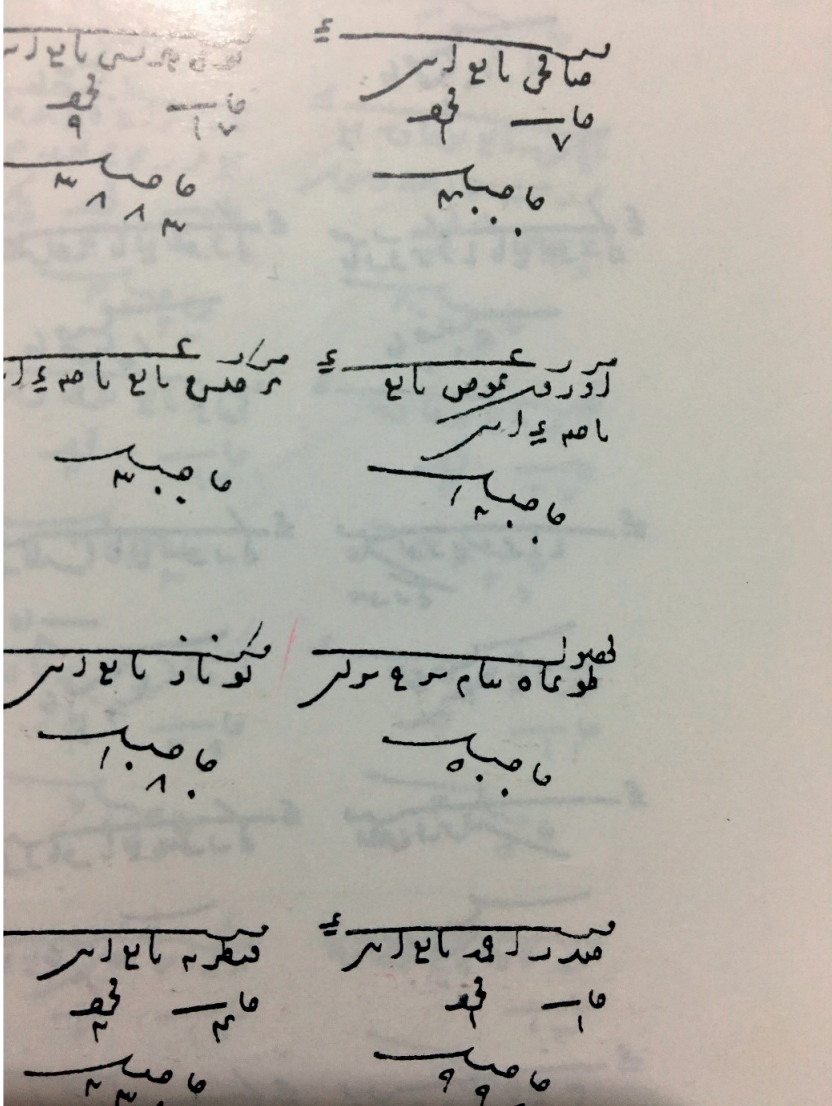
Ek-1: Erzurum Evkaf Defteri 199, s. 47. Kızılbaş Fetretinden Kemah Sancağı'ndaki bazı köy ve zaviyelerin harap olduğunu gösteren sayfa.

Ek-2: Çüngüş Kazası'nda Kızılbaşlardan bağ ve bahçeleri için haraç alındığını gösteren iki notun yer aldığı sayfa. Bu not 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zül-Kâdirîyye Defteri (937/1530) I, Ankara 1998, s. 119'dan alınmıştır.

Ek-3: Siverek Sancağı'nda Doğan adlı Kızılbaş'ın mahsulü için 500 akçenin tayin edildiğini gösteren not. Bu not 998 Numaralı Muhâbebe-i Vilâyet-i Dîyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdirîyye Defteri (937/1530) I, Ankara 1998, s. 136'dan alınmıştır.

Ek-4: Harput Sancağı'nda İbrahim adlı Kızılbaş için 250 akçe bâc tayin edildiğini gösteren not. Bu not 998 Numaralı Muhâbebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdirîyye Defteri (937/1530) I, Ankara 1998, s. 182'den alınmıştır.

